

Szabadsfalvi József*

A MAGYAR NEOKANTIÁNUS JOGBÖLCSELETI TRADÍCIÓ

A magyar jogbölcséleti gondolkodás vázlatos áttekintésekor két általános megjegyzést kell előrebocsátanunk.¹ Elsőként szólni kell arról a sokat hangoztatott megállapításról, mely szerint az eredetiség hiánya jellemzi a magyar jogi tradíciót. E tekintetben valóban érezhető egy meglehetősen erős osztrák és német orientáció, mely Magyarország földrajzi adottságából, történeti-kulturális kötődéséből adódik. De emellett az egyes jogbölcséleti gondolkodók szemléletmódját természetesen más jogelméleti irányultságok is jellemzik, így beszélhetünk olasz, francia és még inkább angol hatásokról. Másodsorban említést kell tenni Európa e középkeleti régiója történeti fejlődésére jellemző sajátosságról, mely a jogtudományra és különösképpen a jogbölcséleti gondolkodásra sajátos kettősséget eredményező hatással volt. Így egyidejűleg tapasztalható volt a magyar jogi gondolkodásban a „Corpus Iuris” révületében való élés, mely a jogi konzervativizmus egyfajta megnyilvánulásaként is értékelhető, illetve az aktuálisan legmodernebb európai jogelméleti törekvések szinte naprakész közvetítése a magyar jogtudomány és jogi oktatás számára. A legjelentősebb magyar jogfilozófusokra ez utóbbi sajátosság a leginkább jellemző.

A magyar jogbölcséleti gondolkodás történetében a XX. század közepéig – ha csupán a legjelentősebb jogtudósokra gondolunk – három nagy korszakot (természetjog, jogpozitivizmus, neokantiánus) különíthetünk el, nagyjából követve az európai jogbölcséleti gondolkodás tradícióit. A XIX–XX. század fordulóját követő időszak jelentős változást hozott mind az európai, mind a magyar jogbölcséleti gondolkodás történetében. A kontinensen ekkoriban formálódó neokantiánus jogfilozófia kisugárzása eredményeképpen végleg háttérbe szorultak a hagyományos természetjogi és jogpozitivisták megközelítései, illetve a történeti szemléletmód. A jogtudomány új utakat keresve ismeretelméleti, módszertani és modern értéktani szempontok előtérbe helyezésével kereste a jog új megközelítési lehetőségét. A magyar jogbölcséleti gondolkodásban mindez a folyamat elsősorban *Somló Bódog* (1873–1920) munkásságához

* Dr. Szabadsfalvi József professzor, Miskolci Egyetem (University of Miskolc) Állam- és Jogtudományi Kar (Faculty of Law) Jogelméleti és Jogszociológiai Tanszék (Department of Legal Philosophy and Legal Sociology) H-3515 Miskolc – Egyetemváros, Hungary
E-mail: jogszabi@gold.uni-miskolc.hu

kapcsolódik, akinek életműve révén lehetővé vált a korábbi fejlődésbeli fáziskésés „fölszámolása” és a korabeli élen járó neokantiánus jogfilozófiai gondolkodás hazai megalapozása.²

Somló a magyar jogbölcséleti gondolkodás nemzetközileg is méltán legismertebb képviselője. Viszonylag rövid, negyedszázadnyi időt kitevő tudományos pályafutása két szakaszra osztható. Az 1910-ben megjelent *A jog értékmérői* című tanulmányát tekintik a korszakhatárt reprezentáló írásának. Az első pályaszakasz Herbert Spencer tanainak maradéktalan elfogadása és hirdetése, illetve Pikler Gyula természettudományos-pszichológiai belátásos elméleti felfogása³ és részben a materialista történetfilozófia hatásának jegyében telt el. Érdeklődésének középpontjában az ún. naturalista szociológia problémáinak tárgyalása állt. Somló ez idő tájt Pulszky Ágost és Pikler Gyula mellett a magyar pozitívista jogbölcsélet harmadik kiemelkedő képviselőjévé vált. Tudományos pályafutásának második korszakában történt a neokantiánus fordulat, mellyel megteremtette a magyar jogbölcséleti gondolkodás eddigi legprosperálóbb korszakát, ami a század közepéig, a marxista jogelmélet uralomra jutásáig tartott. Míg korábban a jogfilozófia és a jogszociológia közé egyenlőségjelet tett, addig a neokantiánus szemléletmódnak megfelelően ekkortól már elválasztotta egymástól a jog vizsgálatának e két területét. Ennek az időszaknak az eredményei azok a művek, melyek Somló tudományos hírnevét jogfilozófusként idehaza és főleg a német nyelvterületen megalapozták. S joggal lehet büszke a magyar jogtudomány arra, hogy Rudolf Stammler, Gustav Radbruch, Hans Kelsen és Alfred Verdross mellett Somló Bódogot is az európai neokantiánus jogfilozófia nagyjainak sorában tartják számon.

A századforduló táján publikált írásaiban a természettudományos pozitívizmus és az evolucionizmus alapján állva kritizálta a korabeli „hivatalos” tudományeszményt. Pozitívista elméleti állásfoglalását ekkoriban radikális közéleti-tudományos tevékenysége egészítette ki. E korszak egyik fő művének tekinthető az 1903-ban megjelent *Állami beavatkozás és individualizmus* című könyve. A korabeli monopolkapitalista fejlődés együttjárójaként tekinthető fokozott állami szerepvállalás ténye kikényszerítette a jog, az állam, a politika funkciójának és intézményeinek újragondolását. Az 1906-ban megjelentetett *Jogbölcséleti előadásai*ban – bár a korábbi pozitívista nézőpont változatlan – egy sor kérdésben a későbbi fő művét, a *Juristische Gundlehre*-t idéző megfogalmazásokkal találkozunk. Különbséget téve a tiszta és az alkalmazott (normatív) tudományok között, már ekkor rögzíti későbbi neokantiánus kiindulópontját, mely szerint a jogbölcsélet két kérdéskör vizsgálatára szorítkozik: 1. a jog előfeltételeinek (fogalmának) meghatározása (jogi alaptan), 2. a helyes jog kutatása (jogi értéktan). A neokantiánus fordulat valójában – Rudolf Stammler hatására – a helyes jog kérdésének tárgyalásában történt, majd az 1917-ben német nyelven publikált *Juristische Gundlehre* című terjedelmes könyvében csúcsosodott ki. Somló fő művében a korabeli neokantiánus felfogásnak megfelelően a jog – tartalmától független – fogalmának és fogalmi elemeknek analitikus elemzését adja. Somló elméletében a jog mint a legmagasabb rendű hatalom (jogalkotó hatalom) parancsa jelenik meg. Művének lel-

kes fogadtatása arra ösztönözte, hogy hasonló alapossággal kidolgozza jogi értéktanát is. Ennek előfeltételeként hozzálátott egy önálló filozófiai alapvetés (ismeretelméleti megközelítés) kidolgozásához, mely csupán korai halála után, 1926-ban, posztumusz műként, töredékes formában jelenhetett meg.⁴

Somló munkásságával a neokantiánus irányzat szellemisége vált uralkodóvá a hazai jogbölcséleti gondolkodásban. Somló kisugárzó hatása – legkedvesebb tanítványa – *Moór Gyula* (1888–1950), aki a két világháború közötti legtekintélyesebb magyar jogfilozófus, a szegedi, majd a budapesti egyetem professzora munkásságában érhető tetten.⁵ Az 1920-as évek elején Moórt joggal nevezte az „új magyar jogfilozófia” megteremtőjének Horváth Barna, a neves pályatárs. Moór újszerűsége „összefoglaló” szemléletmódjában öltött testet, melyet egyes kritikusai nem minden ok nélkül eklektikus fölfogásnak neveztek.

A neokantiánus jogfilozófiához való kötődésében Moórra a legnagyobb hatást Rudolf Stammler – akivel 1912-ben a berlini egyetemen személyesen is megismerkedett – és Somló Bódog gyakorolták. Rajtuk kívül Hans Kelsen nevét kell megemlíteni, akinek az elmélete – bár sokat vitatkozott vele⁶ – mindenkor viszonyulási pontként hatott jogbölcsületére. Moórt saját jogfilozófiai rendszerének kialakításában a rá nagy hatást gyakorló filozófiai és jogbölcséleti előzmények problémafölvetéscsineinek komplex szemlélete jellemzi. Az 1923-ban megjelent *Bevezetés a jogfilozófiába* című első összefoglaló jellegű művében a jogfilozófia három önálló vizsgálódási területéről beszél: 1. a jog fogalmának meghatározása („jogi alaptan”), 2. a jog általános okozati összefüggéseinek vizsgálata („a jog szociológiája”) és 3. a jog helyességének kérdése („jogi értéktan” vagy jogi axiológia). Már ebben a művében megfogalmazza a tágabb értelemben felfogott jogfilozófia negyedik kérdésköréként a „tétéles jogtudományok módszertaná”-t.

Moór az 1920-as évek végétől a neokantiánus filozófiában új utakat kereső – Wilhelm Windelband, Heinrich Rickert nevével fémjelzett – „badeni” vagy más néven „értéktani iskola” által megfogalmazott paradigmákon próbálta jogfilozófiai rendszerét továbbépíteni. Ennek során a neokantiánus jogbölcsélet központi problémáját jelentő valóság (Sein) és érték (Sollen) világának szigorú elkülönítése helyett a kiengesztelhetetlen ellentétet vallókkal szemben e két szféra közötti kapcsolatot kereste, melynek következményeképp a jogot az „értékes valóság” birodalmába tartozó jelenségként értelmezte. Míg az 1930-as években Heinrich Rickert fölfogásában vélte a legtöbb fogódzót megtalálni, addig az 1940-es évek elejére Nicolai Hartmann újhegelianus indíttatású filozófiai tézisei kerültek előtérbe elméletében. Az 1940-es évek elején megjelent munkáiban a neokantiánus és újhegelianus filozófiai gondolatok szintéziszeként fölfogott „újabb kultúrfilozófiai irányzat”-ban látta a jogbölcséleti gondolkodás megújításának lehetőségét. Mindezek következtében a jogban nemcsak absztrakt előírásokat tartalmazó szabályrendszert látott, hanem egyben azoknak az emberi cselekvéseknek a testi-lelki realitását is, amelyekben a jog szellemi tartalma élő valóságot nyer. Sajnálatos tény, hogy a közbejött háború és az azt követő mozgalmas évek elvonták az idejét az új filozófiai alapokra épített jogbölcséleti rendszer kidolgozásától. Moór munkásságának

legmaradandóbb – a későbbiekben is legtöbbször hivatkozott – része a jog fogalmával összefüggő vizsgálódása. Valójában ez az a kérdéskör, melyben legerősebben érvényesült tanítómestere, Somló Bódog hatása. A hatalmi és kényszerelméletek sokaságában a társadalmi ténylegesség gondolatának a jog fogalmába való beemelésével Moór árnyaltabbá tette a jog mibenlétének vizsgálatát, lehetőséget nyitva a jog mögötti hatalom sajátosságainak vizsgálatára.

A magyar jogbölcseleti tradícióban az 1930-as évek elejétől kezdődően az uralkodó neokantiánus felfogásban új szintet teremtett meg *Horváth Barna* (1896–1973), akinek pályakezdését még az 1920-as években Moór Gyula segítette, s később a szegedi egyetem professzoraként vált híressé.⁷ Jogelméleti szemléletmódjának – melyet előszeretettel nevezett jogszociológiának, sőt Hans Kelsen terminológiáját szem előtt tartva „*tiszta jogszociológia*”-nak – eredetisége főképpen az ún. szinoptikus (egybenéző) látásmódjában és az ehhez funkcionálisan szorosan kapcsolódó processzuális (eljárás) jogszemléletben nyilvánul meg. Horváth Barna elméletének eredetisége két alapvető – a korabeli jogfilozófiában egymásnak ellenfelező – paradigma összeegyeztetésében mutatkozik meg. Az újkantiánus (Lask, Rickert, Verdross, Kelsen stb.), illetve a pragmatikus-empirikus szemléletmód (Pound, amerikai realizmus, pszichologizmus stb.) egyidejű érvényesülése és egymásra vonatkoztatása nem csupán a magyar, hanem az európai jogi gondolkodásban is úttörő jellegű vállalkozásnak számított. E két nagy hatású paradigma jelenléte természetesen nem véletlenszerű. Míg a neokantiánus paradigmát a két világháború közötti Közép-Európában evidensnek kell tekintenünk, addig a pragmatizmus bizonyos szempontból új gondolatként jelenik meg, pláne ha a korabeli magyar jogbölcseleti közfelfogásra gondolunk. Horváth Barna empirizmus iránti fogékonysága két okra vezethető vissza. Egyrészt pályája elején mint gyakorló jogász tudatosan élte meg a norma és valóság ellentmondásait, amellyel a neokantiánizmus nem nézett szembe, másrészt az 1920-as évek végén tett angliai útja során nagy hatást gyakorolt rá az angolszász jogi kultúra.

A Horváth által kidolgozott szinoptikus módszer a neokantiánus jogfilozófia egyik alapkérdésének, az érték és valóság összefüggésének egészen eredeti értelmezése. A „kortárs” hazai jogfilozófiai gondolkodás legjelesebb tagjai Somlótól Moóron keresztül Horváthig e probléma megoldásával voltak elfoglalva. Horváth e módszert a jogász tevékenység lényegéből bontotta ki, s a bíró fejében végbemenő gondolkodási sémának tekintette a jogot, amely nem más mint egy „reflexív gondolati képződmény”. A jogász eljárása azáltal válik szinoptikus módszerré, hogy a jogesetet a jogi normára, illetve ezzel egyidejűleg megfordítva a jogi normát a jogesetre vonatkoztatja. A jogász tehát egy normatív tényállást vet össze egy valóságos tényállással. A jogásznak e munkájához jogszabályokon szelektált tényismeretre és tényállásokon szelektált jogszabályismeretre van szüksége. Míg a gyakorlati jogász elsődlegesen a jogesetre, az elméleti jogász inkább a jogtételre összpontosít, de mindkettőjüket az jellemzi, hogy együtt nézik a jogesetet és a jogszabályt.

Horváth szinoptikus szemléletmódjához szorosan kapcsolódó processzuális jogszemlélete szerint a jog nem egyszerűen egy norma, hanem az elvont

magatartási minta és az annak megfelelő tényleges magatartás, vagy másképpen, a norma és magatartás kapcsolata, ami nem más, mint az eljárás. Az eljárás a jog „genus proximuma”. Vagyis a jogeset és a jogi norma folytonos (szinoptikus szerkezetű) egymáshoz rendelése egy eljárási folyamatot képez. Horváth szerint a jog, mint a társadalmi eljárások legfejlettebbike, a legfejlettebb eljárási apparátus kialakításával valósítja meg az eljárás felső fokát.

Horváth Barna jelentősége abban áll, hogy a XX. századi (neokantiánus) magyar jogbölcséleti gondolkodás tradicionális német–osztrák kötődéseit az angolszász jogtudományi szemléletmód közvetítésével „lazította”, új perspektívákat teremtve a hazai jogelmélet további fejlődésének. Sajnálatos módon a második világháború és az azt követő politikai változások 1949-ben emigrációba kényszerítették, ahol már nem volt igazán lehetősége elmélete továbbfejlesztésére.

Az 1930-as évek végétől kezdve főleg Moór Gyula és Horváth Barna tanítványai személyében egy új, igen tehetséges korosztály szárnypróbálgatásának lehetünk tanúi. A Moór-tanítványok közül *Szabó József* (1909–1992)⁸ és *Solt (Scholz) Kornél* (1917–2002)⁹, illetve a Horváth-tanítványok közül *Bibó István* (1911–1979)¹⁰, *Vas Tibor* (1911–1981)¹¹, *Bolgár Vera*, valamint a pécsi *Losonczy István* (1908–1980)¹² első publikációit a neokantiánus paradigma végleges meghaladására tett kísérleteknek tekinthetjük. Személyükben az az új generáció jelent meg, aki számára a német jogtudomány eredményeiben való tájékozottság mellett az angol–amerikai, francia stb. irodalom egyidejű ismerete révén, illetve az elődök külföldi szakmai kapcsolatait más irányokba is továbbépítve lehetőség nyílt, hogy a magyar jogbölcséleti gondolkodás – végleg szakítva az ekkorra már lazuló egyoldalú német–osztrák orientációval – a nemzetközi jogfilozófiai közélet európai mércével mérhető részévé válva megfeleljen a második világháborút követő modern kor kihívásainak. Ez a „kihívás” azonban a közismert közép-kelet-európai politikai történések tükrében más irányt vett. A Magyarországon 1948/49-ben bekövetkezett baloldali (kommunista) hatalomátvétel nem csupán a háború utáni politikai, gazdasági és kulturális föllendülést akadályozta meg és perspektivikusan a nyugat-európai fejlődési modellt megvalósításától szakította el hazánkat, hanem – csupán utólag tudjuk – négy évtizedes kitérőt eredményezett a magyar jogfilozófia fejlődésében.

De mielőtt számba vesszük a „fordulat évét” követő történéseket, mindenképp érdemes bemutatni a magyar jogbölcsélet korabeli nemzetközi kapcsolatrendszerét és néhány olyan nemzetközileg is méltán elismerést kiváltó eredményét, mely napjainkban is például szolgálhat a jogfilozófiát Magyarországon művelők számára. A magyar jogbölcséleti gondolkodásban valódi nemzetközi ismertségre, hírnévre elsőként a neokantiánus jogfilozófusaink tettek szert, akik „napi” munkakapcsolatban álltak korabeli európai kollégáikkal. Erre jó példa Hans Kelsen – a XX. századi jogfilozófia kivételes alakja – és a magyar neokantiánusok kapcsolata, melyről számos árulkodó jel tanúskodik, mint például Somló és Kelsen levelezése vagy Moór és Kelsen baráti viszonya, illetve minden kritikai viszonyulás ellenére Horváth és Kelsen kapcsolata. Ez

utóbbi jól illusztrálja, hogy Horváth Barna 1928/29-es angliai tanulmányútját Moór és Kelsen egyidejű kollegiális támogatása tette lehetővé. De ezt példázza két Kelsen-fordítás története is, így az 1927-ben rövidített formában Moór Gyula tolmácsolásában magyarul megjelent *Allgemeine Staatslehre*¹³, illetve az 1935/37-ben Bibó István által lefordított *Reine Rechtslehre*¹⁴ kapcsán történt levelezések. De megemlíthető az a tény is, hogy 1935-ben éppen Moór Gyula jogi kari dékánása alatt avatták Rudolf Stammlert – a neokantiánus jogfilozófia alapító atyját – a budapesti egyetem tiszteletbeli doktorává. A későbbiekben főképpen a Moór- és Horváth-tanítványok a bécsi Alfred Verdrossal tartottak szoros kapcsolatot.

Nyilvánvaló azonban, hogy erre a szoros, gyakran baráti kapcsolatra a tudományos teljesítmények alapján lehetett szert tenni, vagyis neokantiánus gondolkodóinknak nemzetközileg is számon tartott művekkel kellett jelentkezniük a tudományos „piacon”. Ezek közül méltán kiemelkedik Somló Bódog *Juristische Grundlehre* (1917)¹⁵ és Horváth Barna *Rechtssoziologie* (1934)¹⁶ című munkája, melyeket azóta is gyakran idéznek, és a jelentősebb nyugat-európai könyvtárakban ma is biztosan fellelhetők. Ezenkívül az érintett szerzők, valamint Moór Gyula főképpen német nyelven írt tanulmányait lehet megemlíteni, melyre a két világháború közötti korszakban az európai kortársak alkalmanként hivatkoztak. Somló művének érdekessége, hogy az 1917-es első kiadás Hans Kelsen hathatós segítségével jelent meg Lipcsében a Meiner kiadónál.¹⁷ A kedvező fogadtatásnak köszönhetően és az általános érdeklődésre tekintettel tíz évvel később ugyanaz a kiadó ismételtén megjelentette, majd pedig 1973-ban a Scientia Verlag harmadjára is méltónak találta Somló fő művét az újraközlésre. Ilyen sikert egyetlenegy magyar jogfilozófiai munka sem mondhat magáénak. Csupán Horváth Barna említett műve vetekszik a nagy előd elismertségével, hiszen az 1934-ben a neves berlini kiadónál megjelent mű az európai és a kontinensen túli kollégák figyelmét is fölkellette. Gondolatait olyan kiváló jogtudósok méltatták és kritizálták, mint Darmstaedter, Lacambra, Gurvitch, Pound, Timasheff, Verdross, Fikentscher, Tammelo, Marcic és mások. Vitatottsága ellenére jogelmélete maradandó értékét bizonyítja, hogy a *Rechtssoziologie* első részét más, korábban németül publikált tanulmányainak társaságában 1971-ben Berlinben újra megjelentették.¹⁸ A kötet szerkesztője, Manfred Reh binder ezt írja előszavában: „Az egyik legfigyelemreméltóbb és legkiegyensúlyozottabb elmélet, amelynek ismerete nélkül nem lehet alapkérdésekről értelmesen vitát folytatni.”¹⁹ Horváth jogszemléletének érdekességét mi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy a *Rechtssoziologie*-t még japán nyelvre is lefordították. Ehhez hasonló távolkeleti figyelmet magyar jogelméleti szerző műve iránt csupán még egy ízben tapasztalhattunk, amikor Vas Tibor 1935-ben német nyelven publikált *Die Bedeutung der transzendentalen Logik in der Rechtsphilosophie* című könyvét szintén japán nyelvre lefordították.

De ugyancsak a nemzetközi ismertséget segítheti elő, ha bemutatkozó jelleggel az érintett tudományozak művelői egy neves nemzetközi szakfolyóirat külön számában számot adnak az őket foglalkoztató aktuális kérdésekről.

Ilyen volt például az *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie* című tekintélyes folyóirat 1943-ban megjelent „Ungarn-Heft”-je, melyben a korabeli magyar jogbölcseleti gondolkodás élvonalába tartozók közel kétszáz nyomtatott oldalon közölhették tudományos eredményeiket. A publikálók közül érdemes megemlíteni Moór Gyula, Horváth Barna, Szabó József és Hegedüs József²⁰ nevét, akik méltán reprezentálták a korabeli magyar tudományt és jogelméletet.

Az 1948/49-ben bekövetkezett változások a magyar (polgári) jogbölcseleti tradícióra végzetes hatást gyakoroltak. A korszak doyenjét, Moór Gyulát 1949-ben kényszernyugdíjazták a budapesti egyetemről, s mielőtt az új korszak hatalmi gépezete és a hivatalos tudománypolitika végleg „elbánt” volna vele, 1950 letelején meghalt. Az alkotói teljében levő Horváth Barna – aki konszolidált időkben a budapesti Moór-tanszék jogos várományosa lett volna – 1949 legvégén emigrálásra kényszerült. Rövid ausztriai (Salzburg) tartózkodás után – ahol Alfred Verdross támogatását élvezte – az Újvilágban próbált szerencsét. Az Egyesült Államokban akkoriban sem volt könnyű egyetemi katedrát kapni. Még Roscoe Pound is eljárt az érdekében, hogy megfelelő állást kapjon a nevés magyar pályatárs. Végül az 1950-es évek első felében a New York-i Graduate Faculty of Political and Social Science The new School of Social Research „visiting-professzora”-ként tudott elhelyezkedni, ahol politikatudományt, jogelméletet és nemzetközi jogot tanított. Azonban bármennyire is szerves részét képezte jogelméletének az angol–amerikai pragmatikus szemlélet, illetve a processzuális jogfelfogás, kontinentális indíttatását nem vetkőzhette le, így a hallgatókért folytatott – az Egyesült Államok egyetemein szokásos – küzdelemben alulmaradt. E közegben nem csupán Horváth Barna mozgott idegenül, hasonló problémákkal küzdöttek az Európából áttelepülő legnevesebb kollégák is, mint például Kelsen vagy Kantorowitz. Eközben számos alkalommal megfordult Európában, s mint vendégprofesszor tanított Zürichben, Bécsben, Berlinben, Freiburgban, Koppenhágában és Gentben. Az 1950-es és 1960-as években igen sokat publikált, bár ezek döntő többsége ismertetés és recenzió volt. Az ekkor főként angol nyelven publikált tanulmányaiban megpróbálta szinoptikus jogelméletét és a háború előtt kifejtett gondolatait az amerikai környezet számára fogyaszthatóbbá tenni.²¹ Sikertelenségének csak egyik oka az idegen nyelvi közeg, ennél alapvetőbb problémát jelentettek a jogtudomány művelésének eltérő paradigmái.

A „fordulat évét” követő változások az itthon maradt tanítványok életébe is alapvető változást hoztak. A háború után szegedi professzori kinevezést kapó Szabó Józsefet és Bibó Istvánt egyik pillanatról a másikra megfosztották katedrájuktól. Sőt Szabó Józsefet sikertelen disszidálási kísérletét követően két és fél éves börtönbüntetésre ítélték, majd idegennyelv-oktatásból és fordításból élt. Csupán az 1956-os forradalom után került vissza az egyetemi pályára, de 1960-ban végleg nyugdíjazták. Hasonlóan derékba tört Bibó István felívelő tudományos karrierje is. Az 1956-os politikai szerepvállalást követő börtönéveket leszámítva nyugdíjba vonulásáig csupán könyvtárosként tevékenykedhetett.

Losonczy István kényszerű pályamódosítást hajtott végre, s a jogfilozófia helyett a büntetőjog tudományának professzora lett a Pécsi Egyetemen, Solt Kornél – aki mestere, Moór Gyula ajánlásával jó esélyekkel pályázott a debreceni egyetem jogfilozófiai katedrájára – az ígéretes egyetemi karrier helyett gyakorló jogászként élte le életét, bár a későbbiekben is számos elméleti tanulmányt publikált. De itt kell megemlíteni az igen tehetséges Vas Tibort, aki Horváth-tanítványként pályája kezdetén a hazai jogfilozófiai irodalom nagy ígérete volt. Számára a „fordulat éve” egyben jogfilozófiai paradigmaváltást eredményezett, aminek következtében az egyik legharcosabb marxista jogelméleti gondolkodóvá vált, szigorú kritikát gyakorolva elődei és egykori mesterei fölött.

A végső „tördöfés”-t Szabó Imre *A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon* című, 1955-ben megjelent kötete jelentette.²² A sok helyen demagóg marxista kritikát gyakorló műben a szerző a magyar „burzsoá” jogbölcseletet – főleg annak elmúlt fél évszázadát – úgy mutatja be, mint reakciós, szélsőséges, ideologikus, a mindenkori elnyomó hatalmat kiszolgáló tradíciót. Csupán a századforduló pozitívista jogszemléletének bizonyos eredményeit illeti elismeréssel, melyek a polgári radikalizmus eszmeiségét megtestesítve – Szabó Imre szerint – a történelmi materializmushoz közelálló, így „haladó” világnézetet sugároztak. Az osztályharc szellemében fogant „kritikai” megközelítés jó harminc évre meghatározta azokat a dogmatikus kiindulópontokat, amelyek betartásával lehetett csak az érintett szerzőkhöz, azok gondolataihoz közelíteni. A szovjet típusú marxista jogelmélet valójában nem tudott és nem is akart semmit sem kezdeni a számára értéktelen tradícióval. Szabó Imre művének 1980-as második kiadásában is büszkén vállalta huszonöt évvel korábbi megállapításait, sőt az eltelt évtizedek még inkább megerősítették véleményében.²³

A magyar jogbölcseleti tradíció újrafelfedezésének az 1980-as évek közepétől lehetünk tanúi. Ekkorra a jogelméleti irodalomban már végleg meggyengültek a szovjet típusú marxizmus hazai pozíciói. A korábban megkérdőjelezhetetlen paradigmák további vállalása ekkorra már nem jelentett az érintett kutatók számára egzisztenciális ellehetetlenülést. Egyszerű értékválasztásként élhették meg a jogelmélettel foglalkozók, hogy mely paradigma mentén művelik tudományozásukat. Az új utak keresésének egyik formájaként jelent meg a „fordulat éve” előtti magyar jogbölcseleti tradíció tanulmányozása, melyből egyaránt kivették, illetve kivesszük részüket az érintett még élő személyek, valamint azok a közép- és fiatalabb generációk, akik elfeledett értéket látnak e tradícióban, és szívükön viselik az elődök munkásságának rehabilitálását.²⁴

Az európai tudományos vérkeringésbe való újbóli bekapcsolódás alapfeltevése, hogy ismerjük és tisztában legyünk jogbölcseleti hagyományainkkal, s használjuk fel mindazokat az eredményeket, amelyeket elődeink felhalmoztak. Természetesen legyünk kritikusak is a sokszor töredékes, gyakran torzóban maradt életművekkel, s vessük össze saját koruk tudományos színvonalával. Ha ilyenkor azt állapítjuk meg, hogy bizony sok esetben kevés az eredeti gondolat, s csupán másodvonalbeli elmélettel állunk szemben, azt mondjuk ki. De legyünk büszkéek arra, ami ma is érték, ami ma is vállalható.

JEGYZETEK

- ¹ A magyar jogbölcséleti gondolkodás történetét átfogóan tárgyaló irodalomból a teljesség igénye nélkül lásd: Somló Bódog: 'Die neuere ungarische Rechtsphilosophie', *Archiv für Rechts- und Wirtschaftsphilosophie*, 1 (1907–08) 315–323. o.; Finkey Ferenc: *A tételes jog alapelvei és vezéreszméi*. I. köt. Bevezetés és a jogbölcsészet kifejlődésének története (Budapest, Grill Károly Könyvkiadóvállalata, 1908); Horváth Barna: 'Die ungarische Rechtsphilosophie', *Archiv für Rechts- und Wirtschaftsphilosophie*, 24 (1930) 37–85. o.; Szabó Imre: *A burzsoá állam- és jogbölcsélet Magyarországon* (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1955); Hanák Tibor: *Az elfelejtett reneszánsz. A magyar filozófiai gondolkodás századunk első felében* (Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1981); Szilágyi Péter: *Fejezetek az ELTE Állam- és Jogelméleti Tanszékének történetéből*. In: Acta Facultatis Politico-Juridicae Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös Nominatae. Tomus XXVI. (Budapest, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, 1984) 105–153. o.; Samu Mihály–Szilágyi Péter: *Az állam- és jogelmélet oktatásának története egyetemünkön*. In: Horváth Pál (szerk.): *Az Állam- és Jogtudományi Kar szerepe a magyar jogtudomány fejlődésében* (Budapest, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, 1985) 313–392. o.; Loss–Szabadfalvi–Szabó–H. Szilágyi–Zódi: *Portrévázlatok a magyar jogbölcséleti gondolkodás történetéből* (Miskolc, Bifor Kiadó, 1995); Percz László: *A belátásos elmélettől a mezőelméletig. A magyar jogfilozófia fél évszázada: Pikler, Somló, Moór, Horváth*, *Szavadvég*, (1998) 73–94. o.; Szabadfalvi József: *Jogbölcséleti hagyományok* (Debrecen, Multiplex Media – DUP, 1999); Szilágyi Péter: *Jogbölcsélet*. In: Kollega Tarsoly István (szerk.): *Magyarország a XX. században*. V. köt. (Szekszárd, Babits Kiadó, 2000) 39–47. o.
- ² Somló Bódog jelentősebb jogbölcséleti tárgyú művei: *Állami beavatkozás és individualizmus* (Budapest, Politzer, 1903); *Jogbölcsélet* (Pozsony, Stampfel, 1901); *Jogbölcséleti előadások*. I–II. (Kolozsvár, Sonnenfeld, 1906); *Masstäbe zur Bewertung des Rechts*, *Archiv für Rechts- und Wirtschaftsphilosophie*, 3 (1909–10) 508–522. o.; *A jog értékmérője*, *Huszadik Század*, 11 (1910) 1–14. o.; *A helyes jog*, *Huszadik Század*, 11 (1910) 390–395. o.; *Az érték problémája*, *Atheneum*, 20 (1911) 2–3., 84–113. és 37–66. o. (németül: *Das Wertproblem*, *Zeitschrift für die Philosophie und philosophische Kritik*, /1912/ 66. és köv. o.); *A jog alkalmazásáról*, *Jogállam*, 10 (1911) 2–3., 97–103. és 177–189. o.; *Die Anwendung des Rechts*, *Zeitschrift für das privat und öffentliche Recht der Gegenwart*, 38 (1911) 55–74. o.; *A szokásjog*. In: Farkas Lajos emlékkönyv (Kolozsvár, Stein J., 1914) 339–369. o.; *A helyes jog elméletéről*. Erdélyi Museum Egyesület Jog- és Társadalomtudományi Szakosztályának Kiadványai. V. füz. (Kolozsvár, 1912–13); *Juristische Grundlehre* (Leipzig, Verlag von Felix Meiner, 1917) [második kiadás: 1927, újranyomva: Aalen, Scientia Verlag, 1973]; *Jogbölcsészet. Somló Bódog egyetemi ny. r. tanár Jogi Alaptan című műve nyomán* (Budapest, Grill Károly Könyvkiadója, 1920); [újabb kiadás: *Jogbölcsészet. A Juristische Grundlehre kivonata* (Miskolc: Bifor Kiadó, 1995)]
- ³ Említésre méltó a Pikler Gyulával közösen írt német nyelvű tanulmánya: Pikler Gyula–Somló Bódog: *Der Ursprung des Totemismus. Ein Beitrag zur materialistischen Geschichtstheorie* (Berlin, K. Hoffmann, 1909)
- ⁴ *Prima philosophia. Gedanken zu einer erster Philosophie* (Berlin und Leipzig, Walter de Gruyter & Co., 1926)
- ⁵ Moór Gyula jelentősebb jogbölcséleti tárgyú művei: *Stammler Helyes jogról szóló tana*. Magyar Jogászegyleti Értekezések. 25. füz. (Budapest, 1911); *A jog fogalma és az anarchizmus problémája Stammler jogfilozófiájában*, *Athenaeum*, XX. köt. (1911) 4., 1–35. o.; 'Die Reform des ungarischen Schwurgerichtes', *Der Rechtsgang*, 2 (1914) 2, 142–204. o.; *Macht, Recht, Moral. Ein Beitrag zur Bestimmung des Rechtsbegriffes*. A m. kir. Ferencz József Tudományegyetem tudományos közleményei. I. köt. 1. füz. (Szeged, 1922); *Bevezetés a jogfilozófiába* (Budapest, 1923); *Eine Rechtsphilosophie*

des kritischen Relativismus, *Archiv für Rechts- und Wirtschaftsphilosophie*, 17 (1923–24) 84–102. o.; *A logikuma a jogban* (Budapest, 1928), Németül: Das Logische im Recht, *Internationale Zeitschrift für Theorie des Rechts*, (1927–28) 3, 157–203. o.; *Zum ewigen Frieden. Grundriss einer Philosophie des Pazifismus und des Anarchismus* (Leipzig, 1930); *A jogi személyek elmélete* (Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1931); Reine Rechtslehre, Naturrecht und Rechtspositivismus. In: *Gesellschaft, Staat und Recht. Festschrift gewidmet Hans Kelsen zum 50. Geburtstag* (Wien, 1931) 58–105. o.; Creazione e applicazione del diritto, *Rivista Internazionale di Filosofia del Diritto*, 14 (1934) 653–680. o.; *A természetjog problémája* (Budapest, 1934), Németül: Das Problem des Naturrechts, *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie*, 28 (1935) 3, 325–347. o.; *Szociológia és jogbölcselet* (Budapest, 1934); Reine Rechtslehre. Randbemerkungen zum neuesten Werk Kelsens, *Zeitschrift für öffentliches Recht*, 15 (1935) 3, 330–343. o.; *Jogfilozófia*. Moór Gyula előadásai után jegyezte Püski Sándor (Budapest, Magyar Élet, 1936); *A jogrendszer tagozódásának problémája* (Budapest, 1937), Németül: Öffentliches und privates Recht, *Revue Internationale de la théorie du droit*, 12 (1938) 1, 9–21. o.; Das Rechtssystem, *Revue Internationale de la théorie du droit*, 1 (1939) 1–13. o.; 'Der Wissenschafts-Charakter der Jurisprudenz', *Zeitschrift für öffentliches Recht*, 20 (1940) 1, 20–37. o.; A jog mivolta az újabb kultúrfilozófia megvilágításában, *Athenaeum*, XXVIII. köt. (1942) 3, 237–252. o.; Recht und Gesellschaft. *Zeitschrift für öffentliches Recht*, 21 (1942) 5, 537–567. o.; Was ist Rechtsphilosophie?, *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie, Ungarn-Heft*, 37 (1943) 3–49. o.; *A szabad akarat problémája* (Budapest, 1943); Újkantiánizmus és újhegelianizmus a jogfilozófiában, *Magyar Jogi Szemle*, (1943) 3, 71–85. o.; *A jogbölcselet problémái* (Budapest, 1945); *Tegnap és holnap között* (Budapest, Révai, 1947)

Vö. Szabadfalvi József: Moór Gyula Kelsen-interpretációja. (Függelék) In: Hans Kelsen: *Az államelmélet alapvonalai* (Miskolc, Bíbor Kiadó, 1997) 105–121. o.

Horváth Barna fontosabb jogbölcseleti tárgyu művei: Die Idee der Gerechtigkeit, *Zeitschrift für öffentliches Recht*, 7 (1928) 508–544. o.; Természetjog és pozitivizmus, *Társadalomtudomány*, 8 (1928) 212–247. o.; Igazságosság és igazság, *Társadalomtudomány*, 9 (1929) 209–247. o.; Gerechtigkeit und Wahrheit, *Internationale Zeitschrift für Theorie des Rechts*, 4 (1929) 1–54. o.; Die Gerechtigkeitslehre des Sokrates und des Platon, *Zeitschrift für öffentliches Recht*, 10 (1930) 258–280. o.; Die Gerechtigkeitslehre der Vorsokratiker. In: *Studi Filosofico-Giuridici dedicati a Giorgio Del Vecchio* (Modena: Societa Tipografica Modenese, 1930) 336–372. o.; *Die Gerechtigkeitslehre des Aristoteles*. Acta Litterarum ac Scientiarum Regiae Universitatis Francisco-Josephinae. Sectio: Juridico-Politica. Tom. IV. Fasc. 48. (Szeged, Szeged Városi Nyomda, 1931); Hegel und das Recht, *Zeitschrift für öffentliches Recht*, 12 (1932) 52–89. o.; *Bevezetés a jogtudományba* (Szeged, Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó Rt., 1932); *Rechtssociologie. Probleme der Gesellschaftslehre und der Geschichtslehre des Recht* (Berlin–Grunewald, Verlag für Staatswissenschaften und Geschichte G. m. b. H. 1934); 'Sociologie juridique et Théorie Processuelle du droit', *Archives de Philosophie du droit et de Sociologie Juridique*, 5 (1935) 181–242. o.; Macht, Recht, Verfahren, *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie*, 30 (1936) 67–85. o.; *A jogelmélet vázlata* (Szeged, Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó Rt., 1937); *Az utópia értelme* (Budapest, Grill Károly Könyvkiadóvállalata, 1939); Der Sinn der Utopie, *Zeitschrift für öffentliches Recht*, 20 (1940) 198–230. o.; Der Rechtsstreit des Genius. I. Sokrates, *Zeitschrift für öffentliches Recht*, 22 (1942) 126–162. o.; Der Rechtsstreit des Genius. II. Johanna, *Zeitschrift für öffentliches Recht*, 22 (1942) 295–342. o.; Der Rechtsstreit des Genius. II. Johanna, *Zeitschrift für öffentliches Recht*, 22 (1942) 395–460. o.; *A génusz pere. Sokrates-Johanna*. Acta Univ. Francisco-Josephina Kolozvár. Juridico-Politica 3. (Kolozvár, 1942); Prolegomena zur Soziologie, *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie, Ungarn-Heft*, 37 (1943) 50–67. o.; *Angol jogelmélet* (Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1943)

- ⁸ Szabó József: *A jog alapjai. Különös tekintettel a nemzetközi jogra.* (Budapest, Magyar Társadalomtudományi Társulat, 1938); *A jogászi gondolkodás bölcselete.* Acta Universitatis Szegediensis. Sectio Juridica-Politica. Tom. XVI. Fasc. 2. (Szeged, 1941); Hol az igazság? (A bírói lélektan problémái.) *Társadalomtudomány*, 22 (1942) 1, 1–55. o.; Wahrheit, Wert und Symbol im Rechte, *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie*, Ungarn-Heft, 37 (1943) 101–121. o.; 'Der Rechtsbegriff in einer neutralistischen Beleuchtung', *Österreichische Zeitschrift für öffentlichen Recht*, 1 (1948) 3, 291–331. o.
- ⁹ Solt Kornél: *A normatív tényálladási elemek problémája* (Budapest, Szent István Kiadó, 1940); A szokásjog sokértelműsége, *Gazdasági Jog*, (1943) 2, 75–80. o.; A desuetudo problémája, *Magyar Jogi Szemle*, (1944) 3, 82–94. o.
- ¹⁰ Bibó István: *Kényszer, jog, szabadság* (Szeged, Szegedi Városi Nyomda és Könyvkiadó Rt., 1935); Le dogme du „bellum justum” et la théorie de l’infailibilité juridique. Essai critique sur la théorie pure du droit, *Revue Internationale de la Théorie du Droit*, 10 (1936) 1, 14–27. o. (Magyarul: A „bellum justum” dogmája és a jogi tévedhetetlenség teóriájának kritikai esszéje (Miskolc, Bólyai Kollégium, 1993, ford.: Mold Attila és Zombor Ferenc); Rechtskraft, rechtliche Unfehlbarkeit, Souveränität, *Zeitschrift für öffentliches Recht*, 17 (1937) 5, 623–638. o.; A jogelmélet fő kérdései tegnap és ma (Bibó István magántanári próbaelőadása, 1940. június 13.) Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár Kézirattára Ms 5116/10. (Sajtó alá rendezte és közölte: Ruszoly József egyetemi tanár: *Jogtudományi Közöny*, 47/1992/3–4, 89–95. o.)
- ¹¹ Vas Tibor: *Die Bedeutung der transzendentalen Logik in der Rechtsphilosophie* (Szeged, Szegedi Városi Nyomda és Könyvkiadó Rt., 1935); *A tiszta jogtan és a szemléleti jogelmélet* (Kecskemét, Szellem és Ílet, 1937)
- ¹² Losonczy István: *A funkcionális fogalomalkotás lehetősége a jogtudományban* (Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1941); Jogfilozófiai előadásainak vázlata (Pécs, 1948)
- ¹³ Hans Kelsen: *Az államelmélet alapvonalai.* A német kéziratból fordította és előszóval ellátta: Moór Gyula (Szeged, 1927), újabb kiadás: (Miskolc, Bibor Kiadó, 1997); A mű eredetije: Hans Kelsen: *Grundriss einer allgemeinen Theorie des Staates.* Als Manuskript gedruckt (Wien, 1926), Moór–Kelsen levelezéséről lásd: Varga Csaba: Documents de Kelsen en Hongrie: Hans Kelsen et Julius Moór, *Droit et Société*, (1987) 7, 337–352. o.
- ¹⁴ Hans Kelsen: *Tiszta jogtan* (Budapest, E.J.T.E. Bibó István Szakkollégium, 1988, ford.: Bibó István), a fordítással kapcsolatos eseményekről és levelezésről lásd: Varga Csaba: *Bevezetés Hans Kelsen: Tiszta Jogtan* c. művéhez, illetve Lengyel András: Bibó István Kelsen-fordítása, *Délmagyarország*, 1991. október 26.
- ¹⁵ Somló Bódog: *Juristische Grundlehre* (Leipzig, Verlag von Felix Meiner, 1917) [második kiadás: 1927, újrainyomva: Aalen, Scientia Verlag, 1973]
- ¹⁶ Horváth Barna: *Rechtssoziologie. Probleme des Gesellschaftslehre und der Geschichtslehre des Recht* (Berlin–Grunewald, Verlag für Staatswissenschaften und Geschichte G. m. b. H., 1934)
- ¹⁷ Somló Bódog fő művének megjelentetésében Lukács György – az egykori tanítvány – is aktívan részt vett. Lásd erről bővebben Varga Csaba: *A jog helye Lukács György világképében* (Budapest, Magvető Kiadó, 1981) 35–37. o.
- ¹⁸ Horváth Barna: *Probleme der Rechtssoziologie* (Berlin, Duncker und Humblot, 1971)
- ¹⁹ Uo., 6. o.
- ²⁰ Hegedűs József neve még a legszűkebb szakma számára is meglehetősen ismeretlen. Az 1920-as évek elejétől induló publikációiban egy „szintetikus jogbölcsélet” kidolgozása foglalkoztatta. Főbb művei: *A szintetikus jogbölcsélet vázlata és történelmi kialakulásának főbb mozzanatai* (Budapest, Politzer, 1924); A természetjog időszerűségéről, *Társadalomtudomány*, 9 (1939) 153–183. o.; *Aquinói Szent Tamás jogbölcséletének szintetikus jellege.* Különlenyomat a Notter Antal Emlékkönyvből (Budapest, 1941); Időszerű jogbölcséleti kérdések Aristotelesnél, *Társadalomtudomány*, 21 (1941) 175–

187. o.; 'A jogpozitivizmus bukása', *Budapesti Szemle*, CCLXXI köt. (1943) 207–218. és 300–309. o.
- 21 Horváth Barna jelentősebb tanulmányai az 50-es 60-as években: Between Legal Realism and Idealism, *Northwestern University Law Review*, 48 (1954) 639–713. o.; 'Rights of Man: Due Process of Law and Exces de Pouvoir', *The American Journal of Comparative Law* 4 (1955) 539–573. o.; Field Law and Law Field, *Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht*, 8 (1957) 44–81. o.; Moral, Recht und Politik, *Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht*, 14 (1963) 218–252. o.; Comparative Conflicts Law and the Concept of Changing Law, *The American Journal of Comparative Law*, 15 (1966–67) 136–158. o.; Twilight of Government of Laws, *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie*, 64 (1968) 1–26. o.
- 22 Szabó Imre: *A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon* (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1955)
- 23 Szabó Imre: *A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon* (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1980) 21. o.
- 24 A vonatkozó irodalomból – a teljesség igénye nélkül – említésre méltó: Karácsony András: Jog és erkölcs. Kelsen és Verdross szerepe Bibó jogfelfogásának alakulásában. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *A szabadság kis körei. Tanulmányok Bibó István életművéről*. (Budapest, Osiris Kiadó, 1999) 166–187. o.; Cs. Kiss Lajos: Szabadság és kényszer. Horváth Barna szellemi pályája. In: Horváth Barna: *Angol jogelmélet*, Budapest, Pallas Stúdió – Attraktor Kft., 2001) 569–611. o.; Kupa László: *Pulszky Ágost bölcselete* (Budapest, Seneca Könyvkiadó, 1996); Lichtenstein József: Egy habilitáció története. Horváth Barna pályakezdése, *Szeged*, (1990) 10–11., 57–58. o.; Loss-Szabdafalvi-Szabó-H. Szilágyi-Zódi: *Portrévázlatok a magyar jogbölcseleti gondolkodás történetéből* (Miskolc, Bifor Kiadó, 1995); Nagy Endre: Erény és tudomány. Vázlat Somló Bódog gondolkodói pályájáról, *Világosság*, 23 (1981) 12, 764–772. o.; Pulszky Ágost társadalom- és államtana, *Szociológia*, 5 (1977) 2, 207–213. o.; Bevezetés Horváth Barna: Demokrácia és jog című tanulmányához, *Medvetánc* (1985) 2–3, 294–303. o.; Lehet-e tudományos a világnézet? Pikler Gyula értékmentes jogszociológiája, *Világosság*, 33 (1991) 2, 81–92. o.; Elhajló pályaképek (Bibó és Horváth Barna). In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *A hatalom humanizációja* (Pécs, Tanulmány Kiadó, 1993) 84–90. o.; Paczolay Péter: Moór Gyula jogfilozófiája, *Jogtudományi Közöny*, 44 (1989) 10, 505–512. o.; Pokol Béla: Moór Gyula és Horváth Barna jogkonceptiója, *Magyar Jog*, 53 (1998) 257–263. o.; Solt Kornél: Moór Gyula jogfilozófiájáról, *Holmi*, 6 (1994) 12, 1850–1862. o.; Szabdafalvi József: Moór Gyula pályakezdése, *Jogtudományi Közöny*, 44 (1989) 10, 497–504. o.; Demokrácia és jog. Adalékok Horváth Barna politikaelméletéhez (1945/46), *Magyar Közigazgatás*, 40 (1990) 7, 605–613. o.; Moór Gyula. *Egy XX. századi magyar jogfilozófus pályaképe* (Budapest, Osiris-Századvég, 1994); Vonzások és taszítások – Moór Gyula és Horváth Barna kapcsolata, *Magyar Jog*, 44 (1994) 11, 654–660. o.; Coactus tamen volui! (Bibó István jogbölcseleti munkássága), *Forrás*, 22 (1985) 12, 13–21. o.; Bibó István és a szegedi iskola. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *A szabadság kis körei. Tanulmányok Bibó István életművéről*. (Budapest, Osiris Kiadó, 1999) 125–152. o.; Wesen und Problematik der Rechtsphilosophie. Die Rechtsphilosophie on Gyula Moór, *Rechtstheorie*, 30 (1999) 329–353. o.; Angolszász hatások a második világháború előtti magyar jogbölcseleti gondolkodásban, *Állam- és Jogtudomány*, 40 (1999) 51–88. o.; Emlékezés Moór Gyulára, *Magyar Szemle*, 9 (2000) 43–57. o.; Some Reflectrions on the Anglo-Saxon Influence in the Hungarian Legal Philosophical Traditons, *Acta Juridica Hungarica*, 42 (2001) 111–119. o.; *Moór Gyula* (Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 2001); Szabó József: 'Moór Gyula emlékezete', *Polis*, (1989) 3, 17–21. o.; *Ki a káoszról, vissza Európába* (Budapest, Kráter, 1993); Szájer József és Tóth Ádám (szerk.): *Moór Gyula 1888–1950* (Budapest, ELTE Jogász Társadalomtudományi Szakkollégium, 1988); Szilágyi István: *Bibó István (1911–1979). Vázlat pályafutásáról és életművéről* (Mis-

kolc, Bibó István Olvasóköri, 1990); Varga Csaba: Somló Bódog esete a pécsi jogakadémiaival, *Jogtudományi Közlöny*, 35 (1980) 8, 543–546. o.; *Bevezetés Hans Kelsen: Tiszta Jogtan* c. művéhez. In: Hans Kelsen: *Tiszta Jogtan* (Budapest, ELTE Bibó István Szakkollégium, 1988) XI–XVIII. o.; Varga Csaba (szerk.): *Aus dem Nachlass von Julius Moór/Moór Gyula hagyatékából* (Budapest, ELTE Összehasonlító jogi kultúrák projektuma, 1995); Zsidai Ágnes: Tény és érték (Moór Gyula és Horváth Barna jogfilozófiai vitája), *Jogtudományi Közlöny*, 44 (1989) 10, 513–519. o.; A perspektíva tünneménye. Horváth Barna jogfilozófiája, *Világosság*, 32 (1991) 12, 917–927. o.; Bibó István a jogfilozófus (Horváth Barna és Bibó István szellemi közössége). In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *A hatalom humanizációja* (Pécs, Tanulmány Kiadó, 1993) 91–108. o.; A Tiszta Jogsociológia. (Bevezető tanulmány) In: Horváth Barna: *Jogsociológia* (Budapest, Osiris Kiadó, 1995) 11–58. o.